

Жунусалиева К.Т.

**ЭРНИС ТУРСУНОВДУН «БАЛБАЙ» РОМАНЫНДАГЫ БАЛБАЙДЫН
ОБРАЗЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ**

Жунусалиева К.Т.

**ОПИСАНИЕ ОБРАЗА БАЛБАЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ Э.ТУРСУНОВА
«БАЛБАЙ»**

К.Т. Zhunusalieva

**IMAGE DESCRIPTION OF BALBAI IN THE HISTORICAL NOVEL BY E. TURSUNOV
«BALBAI»**

УДК: 894.341-09 (043.3)

Роман жазуучунун көп жылдык эмгегинен, изилдөө-лөрүнөн, маңдай теринен жаралган чыгарма. Романда көчмөн кыргыздардын тарыхы, маданияты, философиясы, каада-салтына чейин кеңири камтылган. Макалада Балбай заманындагы окуялар, тарыхый фактылар көркөм образдар аркылуу берилет.

Негизги сөздөр: тарыхый факт, көркөм образ, стилдик бөтөнчөлүктөр.

Роман-произведение, которое создано многолетним трудом писателя, итогами исследований. В романе широко охвачены традиции, философия, культура, история кочевных кыргызов. В статье через художественные образы даны исторические факты, события эпохи Балбая.

Ключевые слова: исторический факт, художественный образ, стилистические особенности.

Novel-production, which is created by the writer's long-term labor, the results of research. In the novel, traditions, philosophy, culture, history of nomadic Kyrgyz are widely embraced. In this article given through historical images historical facts, events of the Balbay's era.

Key words: historical facts, artistic image, stylistics feature.

60-70-жылдардагы көркөм адабияттагы процесстердин үгүтү коомдун өзүнүн ички кыймылында, анын ички динамикасында жатса, жалпы адабий өнүгүүдөгү салттуулуктун ыдырашы, жаңыча көркөм процесстердин өрүш алышы, улуттук адабияттын аздыр-көптүр тажрыйбасы жана жалпы совет адабиятынын жаңыча багытка түшүүсү кезегинде кыргыз адабиятында да бир жагынан мурдагы традицияларды улаган, экинчиден аны байкаларлык деңгээлде бузган жаңы көрүнүштөрдү жаратты. Алардын табыгый муктаждыгы 50-жылдарда эле, биз сөз кыла турган акын, прозаик, котормочу изилдөөчү, публицист Эрнис Турсунов чыгармачылыкка кадам таштаган кездерден башталып, 60-жылдары толук күчүнө кирген болчу. Демек, кааласа-каалабаса да Э.Турсунов жана аны менен кыргыз адабиятка аралашкан жаштар ушул процесстин бороонуна же эпкинине дуушар болушмак. Алардын астында эки жол бар эле: бири - табигат берген дараметине каниет кылып, чеке тердетип мээнет кылбай, “көчтүн карасында, элдин арасында” катардагы акын, прозаик, драматург аталып, китеп артынан китеп чыгарып, акын, жазуучу, драматург у катары “таанымал” болуу,

экинчиси - талантты таптап, талыкпай эмгектенүү, изденүү менен алдына бийик максат коюу, улуттук гана (эмес жалпы союздук, андан ары дүйнөлүк адабият алптарынын деңгээлине жетүүгө умтулуу. Кыргыз адабияты ушул эки жолдогу /; авторлордун биринчисин көбүрөөк, экинчисин аз жаратты.

Албетте, табиятынан дараметтүү жана ага кошумча эмгекчил авторлордун баары эле Пушкин, Бальзак, Хемингуэй, Шолохов болуп кетишпесе да, кыргыз адабиятында бараандуу из калтырган чыгармаларды жараткандары арбын болду. Ошолордун катарында уу Эрнис Турсуновдун да алыстан көзгө урунган, аттап өтүүгө же унутуп калууга мүмкүн болбогон калдайган фигурасы, соз кылуучу сапаттары арбын, көп жанрлуу чыгармачылыгы турат. Кай жагынан албагын, Э.Турсуновдун көп тармактуу чыгармачылыгы кызыкчылык туудурбай койбойт. К.Тыныстанов, К.Баялинов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов (ж.б.) сындүү улуу жана Б.Сарногоев, Ч.Айтматов, Ш.Бейшеналиев, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, К.Каимов,

Ж.М.Гапаров (ж.б.) сыяктуу кийинки муундагы акын-жазуучулардай эле Э.Турсуновдун чыгармалары улуттук адабият тарыхында тиешелүү ордуна ээ болуп, окурмандар чөйрөсүнө кеңири таралган б.а. бул кашкайган фактыны эске албай туруп 20-кылымдын экинчи жарымынан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз адабиятынын толук кандуу тарыхын элестетүү мүмкүн эмес. Себеби Э.Турсунов көпчүлүктүн чаңында калган автор эмес, тескерисинче колу тийген ар бир теманын горизонтун кеңейте алган, ар бир чыгарманы ийине жеткире иштеп, өз сөзүн башкалардан өзгөчө айта алган көркөм сөз чебери катары таанымал болгон калемгер. Албетте, Э.Турсуновдун бардык чыгармалары телегейи тегиз шедевр болбосо да, анын тигил же бул поэтикалык, прозалык чыгармаларында, өзү жыш кайрылган котормолорунда ар кыл мүчүлүштүктөр, талаш жаратчу жагдайлар болгону менен жалпы, дүңүнөн карай келгенде ал оригиналдуу да, салмактуу да, өзгөчө да кал эм ээси экени талашсыз.

Кыргыз элинин белгилүү акыны, драматургу, котормочу жана прозаик Э.Турсуновдун чыгармачылыгы 50-жылдары башталган. “Балбай” романы аркылуу жазуучу элибиздин басып өткөн тарыхын өздүк көз карашы менен сүрөттөдү. Э.Турсунов бул романды жазуудан мурда узак жана түйшүктүү

чыгармачылык изденүүдө болуп, урунттуу учурларды тактап, көп жылдар бою материал чогултуп, санжырачы, тарыхчылар менен жолугуп, андан кийин 1992-жылы “Балбай жана анын доору” аттуу даректүү-тарыхый эмгек жаратты да, 2002-жылы, он жылдан кийин “Балбай” романы жарык көрдү. Мында да жазуучу ар бир чыгармасына кандай жоопкерчилик менен мамиле жасаса, роман ошондой дыкаттык менен иштелип, көп жагын анын акыбети кайткандыгы ачык көрүндү.

Балбай 1791-жылы азыркы Түп өрөөнүнүн Сары-булак деген жеринде жарык дүйнөгө келип, кысталыштуу заманда он алты жашынан тартып калмак жортуулдарынан, Цин империясынын, Кокон бийлигинин карзөгөй бийлөөчүлөрүнөн, казак феодалдарынын чапкындарынан, орус падышачылыгынын колонизатордук саясатынан эл-жерин коргош үчүн өмүрүнүн акырына чейин бел чечпей күрөш жүргүзгөн. Балбайдын таржымалына кызыгып, материал чогулткан журналист Ж.Кенчиев көргөн-билгендердин айтуусу боюнча, Балбайдын кебете-кешпирин мындай сүрөттөйт: “Орто бойлуу, кең далы, бирок бир моюн-энеси кок жалдый жүрөгүнө талгак болуп калган дешет. Кандан-бектен кайра тартпаган, беттегинин тике качырып чыгышы да карышкырдан калган касиет дешет. Балтыр эти ката электе эле албан субандай жигиттер анын чейрегине келе алышкан эмес. Аттын кулагы менен тең ойноп, жайдак аттын капталына түшүп найза сайып, жаа аткан.

Балбай бугунун манабы Боронбай менен биригип Россияга кошулуу үчүн аракеттенген. Буга сарбагыш манаптары менен болгон уруу карама-каршылыктары да себеп болгон. Россиянын жардамы менен сарбагыштарды өзүнө багынтып туруу саясатын жүргүзүү үчүн Боромбай да, Балбай да көп аракеттенген. Бирок кийин 1864-жылдан баштап, Балбай андай аракеттен кескин түрдө баш тартып, бугунун калган урууларынан бөлүнүп өз уруусун уюштуруп алып Текес тарапка көчүп кетет да, орус администрациясынын сунуштарына баш ийбей өз билгенинче жашайт. Бул жөнүндө академик Б. Жамгырчинов өзүнүн “Кыргызстандын Россияга биригиши” деген монографиясында минтип жазган: “Балбайдын аракеттери кандайдыр бир олуттуу себептердин негизинде келип чыккан эмес. Тартипке көнбөй, эчактан тынчы жок, талоончулук турмушка калып алып, жигиттери менен саяк, сарбагыш, казактар менен калмактарга талоончулук жүрүштөрүнө чыгып жүрүп өмүрүн өткөрүп келаткан Балбай эми көчмөн кыргыздарга орус бийлиги орнотмок болгон тынч турмуш менен эч келише алган жок. Ал эми орус бийликтеринин колдоосуна ээ болуп алып, бугунун ага манабы катары эсептелген кызмат абалынан аябай пайдаланып жаткан бугу Сарыпбек Саскиндин жүргүзгөн бийлиги да Балбай үчүн өзгөчө бир чыдагыс маалыматтардын өзүндө эле Балбайдын ички дүйнөсүнүн, көз карашынын жана жүргүзгөн аракеттеринин түпкү маңызында чоң карама-каршылыктар болуп

жаткандыгын көрсөтөт. Бир сөз менен айтканда Балбай колониализаторлого каршы жана андагы уруу карама-каршылыгынан келип чыккан намыс да бар. Анын баатырдык табияты канчалык күчтүү болбой; андагы көз караштан, түшүнүктөн келип чыккан карама-каршылыктар да ошончо күчтүү. Демек, Балбайды көркөм чыгармада туура көрсөтүү үчүн ага мүнөздүү болгон дал ошол карама-каршылыкта терең ачуу керек. Мына ошондо гана Балбай баскынчыларга каршы жана аябай салгылашкан, бирок бийликти жанынан артык көргөн сарбагыштардын өзүмчүл, өктөм башчысы Ормон өз ара уруу чабыштарда Балбайдын жолуна буктурма койдуруп, колго түшүрүп, кулагын кестирип, мазактап, орго салдырган. Баатыры туткун болгон соң башчысыз калган бугу эли өзөн, суу, жайыт, корук, малдарынан кошо ажырап, орус падышачылыгына, анан Кокон хандыгына, анан өзүнөн чыккан өкүмдар Ормонго көз каранды болгон. Мына ошондой шартта туткундан кун төлөп бошонгон Балбай кайрадан бугу элин жыйнап, кол курап баскынчыларды сүрүп чыгарат. Ормондун соңку жортуулун талкалап, өзүн өлтүрүп, сөөгүн төөгө арттырып, кызынан жетелетип жиберет. Ошондон улам бугу элинин биримдигин чындап, орус, кытай, уйгур, казак элдери менен ынтымак курайт. Бирок ичтеги душмандар, колтуктагы чыккынчылар аны орус империясына кармап берет. 1867-жылы Балбай Алматы калаасына жеткирилип, орус түрмөсүндө отурат. Элдин нааразылыгынан чочулаган генерал-губернатор мунаажат кагаз жиберет, буйрук жеткиче Балбайга уу берип өлтүрүп коюшат. Ата Мекенине Балбайдын өзү эмес, эти шылынган сөөгү жеткирилет. Анын сөөгүн Түп менен Сарыбулактын ортосундагы үч жолдун боюна коюшкан. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн учурунда кыргыздарды кыргызга учураткан казак-орустар элдин күчү менен көл түбүнөн алынган бышырган кирпичтен салынган баатырдын күмбөзүн талкалап, кирпичтеринен алып, чарбачылыкка пайдаланышкан

Күмбөз Күрмөнтү, Сарыбулак элинин демилгеси менен 1991-1992-жылдары кайра калыбына келтирилген. Ушуга окшош тарыхый маалыматтардан, 19-кылымдын ортосундагы кыргыз коомунун уруучулук-феодалдык түзүлүшүн тарыхый жактан туура элестетүүгө болот.

«Балбай» романында бугу-сарбагыш Урушунун учурлары - Төрөкелдинин кун кууп келиши, Адылдын көлдү сүзө качышы, Үмөтаалынын кайрадан кол салышы, Балбайдын эрдиги, Тилекматтын элчиликтери, орус падышасына кат жөнөтүү зарылдыгы сыяктуу тарыхый окуялар жазуучунун калеминен элестүү тартылган.

Э.Турсунов орус төбөлдөрүнө каршы аттануусун жеке гана пенделик сезимди түртүүсүнөн келип чыккан көрүнүш эмес, ал жалпы кыргыз элинин мүдөөсү экендигинин максат кылып жазат. Ичинен кан өткөн баатыр санаага батып, түпсүз ойдун тереңине кабылып, кыргыз элин боштондукка, азаттыкка чыгаруунун жолун издейт, руханий

жардыланып, бөксөрүп калганына канырыгы түтөйт. Чексиз күйүт баатырды төшөккө жыкты, кайратына келтирип кайра тургузду, бирок айыкпаган дарт жашоосун кунарсыз кылды. Бирок ичтеги душмандар, колтуктагы чыккынчылар аны орус империясына кармап берет. Балбайдын өмүр-баянын изилдеген Ж.Кенчиев мындай жазат:

”Текестин Ак-Корум деген жеринен Балбай баатыр орустарга колго түшкөн. Аны жолдон бошотуп алууга аракеттер жасалып, Молдо баатыр чоң чепкенидин ичине эки кылыч байланып келген. Бирөөнү Балбайга берип, экинчисин өзү алып, айдап бара жаткан жыйырма солдаттын баштарын кыя чаап салууга болмок экен. Бирок акылдуу баатыр эл жапаа чеги калат деп көнбөй коюптур. Туткунга түшкөн баатырдын канырыгы түтөп ”Эй, атандын көрү куру намыс! Сокур намыс деп жүрүп, көргөн күнүм ушубу?! Мен ошо куу намысты ким үчүн талаштым эле? Биринчи журт, экинчи ушу мени саткан бектер, төрөлөр үчүн талашпадым беле? Ормондун кардын эмне үчүн жарып, Төрөкелдинин бутун эмне үчүн сындырып, сыйкырын эмнеге учурдум экен? Булардан көрө ошолор мага жолдош болушпайт беле. Ушул эпизод К.Маликовдун “Балбай” поэмасында, Э.Медербековдун ”Кызыл жалынында”, Э.Турсуновдун “Балбайында” да окшош берилген. Ырасында эле, Балбайды саткан бийлер, манаптар алардын таламын талашып, кашык канын аябай кызмат өтөгөн баатырын өздөрү кармап, орус төбөлдөрүнө салып беришти. Кандуу кыргын аталган бугу менен сарбагыштар ортосунда болгон согуш солгундап калган болучу. Текесте колго түшкөн Балбай Алматы калаасына жеткирилип, орус түрмөсүндө олтурат, элдин нааразылыгынан чочуган генерал-губернатор мунажат кагаз жиберет, буйрук жеткиче Балбайга уу берип өлтүрүп коюшат. Бул маселе боюнча белгилүү санжырачы, журналист Ж.Кенчиевдин архивден чогулткан маалыматтары бар ”Айрым адамдар баатырды кое бериш үчүн чечим чыгып Колпаковский өзү кол койгон дешет. Бул караманча туура эмес, анчалык кармап барышкан соң, Балбайды соо кое беришмек эмес. Соттой албагандан кийин элге кадыры бар баатырды ары-бери өлтүрүүдөн коркушкан. “Кокус ачык өлтүрсөк өч алуу деген айыгышуу башталат, андан көрө уулантып тымызын өлтүрөлү” дешет. Ошентип баатырдын тамагына эң күчтүү уунун бири –цианистый кальцийди кошушкан, бирок “уу коргошун” чайнап жүргөн баатырга эч таасир этпей коет. Ал эми кошо жатышкан жанындагы жолдоштору мүрт өлүшкөн. Буга архивдеги 29 \ 1576 №139 ИД 9 деген маалымат бар”-деп жазат. (“Кыргызстан маданияты”, 1991, №47, 21-ноябрь.) Ата мекенине Балбайдын өзү эмес, эти шылынган сөөгү жеткирилет.

Ошентип, бул роман жазуучунун көп жылдык эмгегинен, изилдөөлөрүнөн, маңдай теринен жаралган тарыхый чыгарма. Романда көчмөн кыргыздардын тарыхы, маданияты, фолософиясы, каада-салтына чейин кеңири камтылган. Даанышмандары, ойчулдары, манасчылары, баатырлары, эл төбөлдөрү,

уруу уруу болуп арадашусу, элдин кайгы-капасы, көз жашы, арыз-муну, кубанычы, меймандостугунан баштап майда деталдарга чейин көркөм сүрөттөгөн.

Балбай заманындагы окуялар, тарыхый фактылар көркөм образдар аркылуу берилет. Автордун бул чыгармасын окуп чыгып көп жылдар бою тарых изилдеп, Балбай жөнүндө мыкты билген санжырачы адамдарды издеп, жолугуп баалуу материалдарды чогултуп, эртеден- кечке архивди казып түйшүк тартып, эбегейсиз эмгек кылганы көрүнөт. Роман жазууга өтө олуттуу карап, билегин түрүп белсенип киришкен. Буга мисал Балбай жана анын доору аттуу даректүү чыгарма жаратып, андан соң роман жазып жатканы. Эмгегинин акыбети кайтып, роман окурмандардын колдон-колго өткөн китенке айланды. Бул чыгарма чындыкка жакын, ынанымдуу жазылган. Романдын баш каарманы бугу элинин баатыры Балбай. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде дегендей Балбайдын бирден бир максаты өз элин душмандардан коргоп, аларды эч кимге көз каранды кылбай, эч кимге мусаапыр кылып чөгөлөтпөй көз карандысыз жашоо. Ханыбы, бегиби эч кимден жалтанбай тике караган, айткан сөзүнө турган элдин сыйына ээ баатыр. Албетте, Балбайдын да кем-карч жерин көрсөтүп коюш керек эле, автор аны бир жеринде тагы жок кылып өтө мактап жиберген жерлери болбосо, негизинен роман мыкты жазылган.

Романдын тили бай, элестүү, чыгарманы окуп жатканда ошол кылымдын адамдарынын арасында жүргөндөй болосуң. Кебете- кешпирлери, кулк-мүнөздөрү, сүйлөгөн сөздөрү, кийген кийимдери, жеген тамактарына чейин ошол мезгилдин деми, жыты уруп турат. Бул дагы жазуучунун жетишкен жери.

Автор ар бир сөзүн, асыл таштарды бир-бирине кынаптагандай, кооздоп өтө чеберчилик менен жазат. Тили өтө бай, жугумдуу, түшүнүктүү. Ар бир каармандын сүйлөө манерасына чейин так, чындыкка жакын бере алган.

Тарыхый окуяларды да одоно бузбастан, оңдоп, түздөбөстөн негизги формасын сактап берүүгө аракет кылган. Ошондуктан чыгармадагы тарых менен тыкыс байланыштагы окуялар бурмаланбай жакшы жазылган.

Айта кетчү нерсе, Э.Турсунов чыгарманын финалына чейин ушунчалык бир дем менен келип, жыйынтыктаганда окуяны шашылыш бүтүргөндөй таасир калтырат.

Э.Турсунов өзүнүн көркөм максатына жеткен, окурмандардын көз алдына Балбай баатырдын кереметтүү, элестүү образы системалуу түрдө тартылды, кыргыз адабиятындагы тарыхый каарман тууралуу көз караштарды кеңейтти, толуктады. Жыйынтыгында Э.Турсуновдун прозалык чыгармаларын биринчилерден болуп талдап зор эмгек кылган К.Асаналиевден кийин эле белгилүү окумуштуу А.Акматалиев да Э.Турсуновдун чыгармаларына арнап бир топ макалаларды жазган болучу. Окумуштуу А.Акматалиевдин “Балбай” романы тууралуу буларды жазат. Чыгарма окуялардын системалуу

жалгаштырылып жайгаштырылышы, камтыган масштабдуулугу жана стилдик бөтөнчөлүктөрү менен дароо көзгө урунду. “Балбай” романында жазуучу өзүнүн көркөм сүрөткер катары ар тараптуулугун, ой жүгүртүүсүнүн кенендигин, тарыхты билгендигин, публицистикалык-илимий стилдерди көркөм чыгармага айкаштырып сиңирип жиберүү чеберчилигин көрсөтө алды.” – деп жазат А.Акматалиев. [1.38-бет]

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин 19-кылымдагы кайчылыш тагдырына эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзүлгөн күрөш, андагы баатырдык патриотизм, эл тагдыры үчүн жан аябастыктын үлгүсү тарыхый инсан Балбайдын образы аркылуу берилген. Балбайдын өмүрү акыры

трагедиялуу аяктаса, анын эрдигин, элдин эркиндигин, бейпилдигин туу туткандыгы элдин, келечек муундардын арасында ушундай мыкты чыгармалар аркылуу түбөлүк жашай бермекчи.

Адабияттар:

1. Акматалиев А.Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар.Б.,1999.
2. Акматалиев А. Тарых жана мезгил.Б.,2007.
3. Асаналиев К. Эрнис Турсунов. Кыргыз туусу,2010,19-октябрь.
4. Култаева Ү.Б. Кыргыз тарыхый романистикасы.- Б.,2006.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы.Б.2002.

Рецензент: к.ф.н., доцент Сатаева Г.С.